

وارث شاہ کول لفظ زیل

ڈاکٹر سعادت علی ناقب ☆

Abstract

"Zeel" is one of the music terms. It has been hitherto an ambiguous term among literati and people related to music. The books on music of the subcontinent do not clarify its origin, evolution clearly. Anyhow, great mystic poet of Punjabi language Syed Waris Shah has employed this term in his classic work "Heer". This article is an attempt to study this music term. This research is hoped to yield more fruitful endeavors in this regard.

سید وارث شاہ دی ہیر پڑھیاں جتھے ایہہ سدھ ہوندا اے جے اوہ ودھیرے دینی تے دنیاوی علماں دے جانوسن۔ او تھے ایہہ وی پتہ چلدا اے کہ اوہ موسیقی دے علم بارے وی چوکھی معلومات رکھدے سن۔ ساڈے خیال وچ اوہناں نہ صرف موسیقی دیاں اوس سے پرچلت کتاباں دا ڈونگھی اکھ مال مطالعہ کیتا سی سگوں اوہناں دے بعضے شعراں توں انج جا پدا اے جیویں اوہناں کسے ماہر موسیقی کول جا کے ایس دی عملی تربیت وی حاصل کیتی ہووے۔ ایہو کارن اے کہ وارث شاہ دی ہیر علم تے فضل دا اوہ سمندر بن گئی اے جیہدی تہہ وچ حالی تیک ان گنت ون سونے موتی لگے ہوئے نیں۔ پنجابی نقاداں اوہناں بارے کھوج بھال ودھیری کیتی اے تے بڑے لایبھ وند سئے وی کڈھے پر علامہ اقبال دے بقول:

ابھی اس بحر میں باقی ہیں لاکھوں لولے لاء لاء

☆ پیکچر شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج، لاہور

وارث شاہ ہوراں اپنی ہیر وچ اکثر تھاویں موسیقی تے موسیقی دے متعلقات
(جوبیل) دا ذکر بڑے محبت بھرے لہجے وچ کیتا اے۔ اک تھاں تے اوہناں پورا باب ای
موسیقی تے اوہدے راگاں بارے لکھ چھڈیا اے جیویں:

سارنگ نال تلنگ شہانیاں دے راگ سوہے دا بھوگ پاوند اے
سورٹھ، کوچری، پوربی، لالت، بھیروں دیپک راگ دی زیل و جاوند اے (۱)

ایس پس منظر وچ اتھے آسیں وارث شاہ ہوراں کول ورتیندے اک لفظ ”زیل“ دا
کھوج کھرا بھن دا آہر کراں گے۔ اینا اہم لفظ ہون دے باوجود موسیقی دیاں کتاباں وچ
ایہدے بارے کجھ لکھیا ہویا نہیں ملدا نہ ای ایہدے بارے کوئی تفصیلی بحث پڑھن وچ آئی
اے۔ وارث شاہ نے ایس لفظ نوں ”ہیر“ وچ تین تھاواں اُتے ورتوں وچ لیاند اے۔

— عشق بولدا ہمی دے تھاواں تھائیں راگ نکلے زیل دی تار وچوں (۲)

— سورٹھ، کوچری، پوربی، لالت، بھیروں، دیپک راگ دی زیل و جاوند اے (۳)

— وارث شاہ پریم دی زیل نیارا انتر عشق دے راگ دا اے (۴)

فارسی لکھناں وچ ایس لفظ دا ذکر گھٹ ملدا اے سوائے ”فرہنگ جامع“ دے۔ جیس
توں ثابت ہوندا اے کہ ایہ لفظ کم از کم فارسی دا نہیں۔ فرہنگ جامع وچ درج اے۔

زیل: P-(Zil) = (زل) بغیر دم کی بھیر Sheep (Tailless) n. (۵)

اردو لغت وچ البتہ لفظ زیل بارے کجھ پتہ چلدا اے جیویں:

زیل: (ی مح) لٹ

چنچ یا چنچ کی سی آواز، تیز باریک آواز، تیز سُر (۶)

لگدا اے ستارہویں اشعارہویں صدی وچ ایہ لفظ انڈین موسیقی دا حصہ بن چکا سی۔

ایہو وجہ اے کہ مثنوی سحر البیان وچ ایس لفظ دی ورتوں ہوئی اے:

ترہنی اور قرنائے شادی کے دم

لگے بھرنے زیل اور کھرج میں بھم (۷)

ساڈی جاچے اردو لغت دے لکھاریاں زیل دے معنی لئی ایسے ای شعر نوں بنیاد بنایا

اے تے اوہناں کھرج دے مقابلے وچ زیل نوں رکھیا اے۔ کھرج دراصل موسیقی وچ کسے راگ دے پہلے تے بنیادی سُر ”سا“ نوں آکھدے نیں۔ دنیا بھر دی موسیقی ایسے سُر اتے قائم اے۔ جدوں وی کوئی گلوکار گانا شروع کردا اے تے پہلے ”سا“ نال آواز ملاوندا اے جیہنوں آلاپ آکھدے نیں۔ ہر دھن یاں طرز ”سا“ توں یاں فیر ”سا“ توں اگلے سر یعنی ”رے گا“ وغیرہ توں شروع کیتی جاندی اے۔

ایس نوں گیت، غزل، ٹھمری وغیرہ دی استھائی آکھیا جاندی اے۔ ایہدے مقابلے وچ اترا ہوندا اے جیہڑا اُپر والے سُر اں وچ ترتیب دتا جاندی اے۔ قدیم ہندوستانی موسیقی وچ تقریباً تقریباً بوہتیاں دُھناں اُج ای بنیاں نیں کہ استھائی دے بول ”سا“ توں یاں ”سا“ توں وی تھلورے سُر اں توں بنائے جاندے سن۔ پر اترا اُپر کے جان واسطے ”پا“، ”دھا“ وغیرہ توں یاں فیر اُپر والے ”سا“ توں شروع کر لیندے سن۔ بعد وچ سگوں کجھ موسیقاراں مصرعیاں دی بندش نوں مکھ رکھدیاں استھائی وی اُپر والے ”سا“ توں شروع کیتی۔ بعض گیتاں دے اتراے نچلے سُر اں وچ ترتیب دے دتے۔ اکثر ایہہ کسے محبوبی پاروں وی ہو جاندی اے۔ جدوں مہدی حسن ورگے قدرتی نیویں تے بھاری آواز والے گلوکار ایس میدان وچ آئے تے موسیقاراں اوہناں دی آواز دے مطابق دُھناں نچلے سُر اں وچ بنائیاں۔ لیکن موسیقی دا حتمی اصول ایہو ای سی تے اُج وی پرچلت اے کہ استھائی نچلے سُر اں وچ تے اترا اُپر والے سُر اں وچ ترتیب دتا جاندی اے۔

اردو لغت لکھاریاں لہنوں یونانی والفظ دسیا اے تے ایہدے معنی بریک آواز دے دے نیں۔ ہوسکدا اے لغوی لحاظ نال ایہہ معنی درست ہوون پر عملی طور تے زیل دے معنی نچلی تے موٹی آواز دے لئے جاندے نیں۔ جیہڑی ابتدائی سُر اں (سا، رے، گا) وغیرہ تک محدود ہووے۔ جتھوں تک مثنوی سحر البیان دے لکھاری والفظ اے اوہناں زیل دے نال کھرج والفظ ورتیا جتھوں شک پندی اے جے اوہناں کھرج نوں مڈھ (بھاری آواز) تے زیل نوں اترا (بریک آواز) بنا کے پیش کیتا اے پر ایہہ وی تے ہوسکدا اے کہ میرامن ہوراں لہناں دوواں لفظاں نوں متضاد دی تھاویں مترادفات دے طور تے ورتوں وچ لیاندا ہووے۔ جیویں

وارث شاہ دا ایہہ شعر پڑھ کے مکمل طور تے واضح ہو جاندا اے کہ زیل موٹی تے نچلی آواز نوں آکھدے نیں۔

وارث شاہ پریم دی زیل نیاری نیارا اترا عشق دے راگ دا اے (۸)
 ایس مصرعے توں ساڈی گل دی بھرویں تا سید ہندی اے یعنی زیل تھلے دے سُر اں والی
 بھاری آواز نوں کہندے نیں۔ انج وی ہوندا اے کہ بعض لفظ عوامی پدھرتے ہور معنیاں نال
 مشہور ہو جاندا اے پر علمی دنیا وچ اوہدے معنے کجھ ہور ہوندے نیں۔ ایس لفظ نال وی ایہو معاملہ
 ہويا جا پدا اے یعنی عوامی سطح اتے ایہدے معنے چیخیاں تیز آواز دے لئے جاندا ہون پر موسیقی
 دے عالماں ایہنوں نچلے سُر اں واسطے لیاندا ہووے کیوں جے فارسی لغت وچ ایہدے نال رلدا
 ملدا لفظ ”زیر“ وی اے جیہڑا اردو لغت وچ انج آیا اے:

زیر: (ی مع نیزج) لغت

(۱) دھیمی آواز، نیچا سُر (بم کی ضد)

(۲) طبلہ یاں ڈھولکی کا بایاں رُخ

(۳) سارنگی وغیرہ کاسب سے چھوٹا تار (۹)

انج ای فارسی لغت وچ ایس لفظ بارے انج بحث کیتی گئی اے۔

زیر: ۱- (۱)

پائیں، تحت: زیر، بالا، فوق ۲- حد، پائیں

تحت، روی، زیر

۳- (۱) قسمت تحتانی چیزی، تہ، پائیں؛ زیر، بالا، فوق

۴- (مس) صدائی پست و نازک؛ بم (۱۰)

گویا وارث شاہ وی لفظ زیل نوں نیویں سُر اں واسطے ای وردے نیں۔ پر اک
 مصرعے وچ اوہناں ”زیل دی تار“ دا لفظ وی لیاندا اے جیہدے توں بعض لوکاں نوں شک گزریا
 جے ایہہ کسے تار داناں اے جیویں رشید ملک لکھدے نیں:

”سید وارث شاہ کے پہلے بیان سے تو یہ بات واضح ہو جاتی ہے کہ ”زیل“

تار کا ساز ہے ورنہ وہ ”زیل دی تار“ کی ترکیب استعمال نہ کرتے لیکن باقی دونوں مصرعے اس امر کی تائید نہیں کرتے۔ اب سوال یہ پیدا ہوتا ہے کہ اگر یہ تار کا ساز تھا تو یہ تار رودہ کا تھا یا دھات کا۔ کیونکہ یہ دونوں قسم کے تار موسیقی کے سازوں میں آج تک استعمال ہوتے چلے آئے ہیں۔ قیاس یہی کہتا ہے کہ یہ رودہ کا تار ہے کیونکہ ایک اور مقام پر شاہ صاحب ”زیل وناں“ کی ترکیب استعمال کرتے ہیں۔ لاہور میں شاید ایک محلہ بھی ”زیل باقاں“ یا ”زیل وناں“ کہلاتا ہے۔ یہ لوگ رودہ کی تار تیار کرتے ہیں“ (۱۱)

رشید ملک ہوراں دی گل دے مطابق وارث شاہ دامصرعہ اُنچ اے:

بہر وپناں، راجناں، زیل وناں، بر والیاں بہت بہمیٹیاں نیں

ساڈے خیال وچ ایہہ رودہ یاں دھات دا تار نہیں سگوں گرام والا تار اے اُنچ اوہ اکثر رودے دا ای ہوندا اے۔ زیل نوں آسیں بار بار نیویں، بھاری تے کھرج دے سُر اں مال تاں رلا رہے آں کہ فارسی دا مشہور لفظ ”زیر“ وی عام طور تے نیویں لئی ورتیندا اے۔ فارسی لغت وچ ایس لفظ دی ورتوں موسیقی لئی وی آئی اے جیہذا ذکر کچھ کیتا جا چکا اے۔ البتہ شنائین گاس دے مطابق ”زیل“ ترکی زبان دا لفظ اے جیہذا مطلب اے ”کھڑتالاں“ کھڑتالاں دنیا دے ڈھیر پرانے سازاں وچوں اک ساز اے۔ جیہذا مختلف طریقیاں مال وجایا جاندا اے۔ ایہہ چمڑے دا انگوٹھی ورگا ساز اے جیہذا اک پاسے لکڑی دی سخت چمڑی لگی ہوندی اے۔ ایہہ اک ہتھ یاں دو ہتھاں اُتے چڑھا کے تاڑی وانگ وجایا جاندا اے۔ ایہہ دو تھالیاں دی شکل وچ وجاندے نیں۔ استنبول توں وکھ، آرمینیا وچ وی کھڑتالاں بنان دے ماہر موجود سن۔ (۱۲)

انٹونی بیز دی کھوج موجب آرمینیا دے قبیلے زیلد ژیان (Zild Jian) کول کھڑتالاں بنان دان خفیہ طور تے تن صدیاں تک محفوظ رہیا۔ حتیٰ کہ صنعتاں دی آمد نے ایس راز نوں عام کرن وچ مددوتی۔ (۱۳)

لفظ زیل بارے اک ہور اہم گل جیہڑی آسیں اتھے کرنا چاہنے آں اوہ فارسی لفظ ”زیر“ دے حوالے مال اے۔ چنانچہ عبدالقادر ابن نعیمی المرائی (م 1435ء بمقام ہرات) اپنی کتاب

جامع الاخوان وچ اہل زمانے دے تقریباً چالی (40) سازاں دا تفصیل مال ذکر کروا اے۔ ایہناں سازاں وچوں اک ساز عود وی اے جیہدے وچ چار تاراں ہوندیاں سن۔ بم، مثلث، شنی اتے زیر۔ ایہناں چونہ تاراں وچ چار چار تاراں دی وچھ (فاصلہ) ہندی سی۔ یعنی جے بم داتا کھرج بنا لیا جاندا سی تے مثلث مدھم دے سرتے اتے شنی نکھدا اتے آجاندا سی۔ فیر زیر داسر اگلی سپتک دے گندھار (گا) اتے بھیا جاندا سی۔ (۱۴)

ایتھوں وی رشید ملک ایہو ای سنا کدھدے نیں کہ زیر اُپر والی باریک آواز نوں آکھدے نیں۔ اوہناں دے بقول:

”بم موٹی آواز کو کہتے ہیں اور زیر باریک آواز کو۔ مطلب ان سے Bass

اور Trebb آوازیں ہیں۔ چنانچہ زیر بلند آواز ہوگی اور بم پست۔ زیر

ایرانی موسیقی کا ایک پردا بھی ہے۔ زیر فلن بھی ایرانی موسیقی کا ایک لحن ہے

اور زیر خورد اور زیر بزرگ بھی اسی موسیقی سے متعلق نعمات ہیں“ (۱۵)

رشید ملک ہور اہل ایرانی موسیقی بارے معلومات دا ڈھیر ذخیرہ فراہم کیتا اے پر ایہہ گل تاں لغوی حساب مال صحیح نہیں جا پدی کہ زیر اُپر والی باریک آواز نوں آکھدے نیں۔ ہوسکدا اے کہ قدیم عود وچ زیر نوں اُپر والی سپتک دی گندھار اتے بنھ لیا گیا ہووے پر ایہہ وی تاں ممکن اے کہ اوہ گندھار ضرورتاً اُپر بھسی گئی ہووے تے اصل وچ اوہ نچلی سپتک دی ای ہووے۔ کیوں جے ورتوں ویلے اوہ گندھارتوں نچلی آواز داکم لیا جاندا اے۔

وارث شاہ دے اردو ترجمہ نگاراں وچوں شریف کجای نے لفظ زیر بارے کوئی دس نہیں پائی البتہ حمید اللہ ہاشمی نے وارث شاہ دے متناں شعراں وچ ترجمہ کردیاں الگ الگ معنے لکھ دتے نیں پر ایہناں معنیاں دے ماخذ نہیں دسے۔ اسیں اوہناں دے معنے مع شعراں دے پٹھاں درج کرنے آں۔

عشق بولد اندھی دے تھاؤں تھائیں راگ نکلے زیر دی تار وچوں (۱۶)

ترجمہ زیر: ستار کی پہلی تار۔

سورٹھ، کوچریاں، پوربی، لالت، بھیروں، دیک راگ دی زیل وچا مندا اے (۱۷)
ترجمہ زیل: تار، سُر، پنجابی، سرنگی کی پہلی تار جو رووے سے تیار ہوتی تھی۔

وارث شاہ پریم دی زیل نیاری نیارا اترا عشق دے راگ دا اے (۱۸)
ترجمہ زیل: سُر، تار، سارنگی۔

یہناں تئاں شعراں وچ حمید اللہ ہاشمی نے ”زیل“ نوں سارنگی تے ستار دی تار آکھیا
اے۔ اوہناں نے یہناں معیاں بارے کوئی حوالہ تاں نہیں دتا۔ پر اوہناں کول پہلی تار بارے گل
مشترک اے البتہ سارنگی تے ستار دو سازاں دا ذکر اوہناں کردتا اے۔ ساڈے خیال وچ موسیقی
دے کسے وی ساز وچ جنہاں وچ سارنگی، ستاریاں جیسے ساز جیہناں دی پہلی تار رووے دی
ہندی اے۔ اوہنوں زیل یاں زیر آکھیا جاندا اے۔

لفظ زیل بارے ایس مختصر جیہی بحث توں آسیں ایہہ ساکدھ سکے آں کہ لفظ زیل تے
زیر اک دو جے دے قریبی لفظ نیں۔ جیہناں دے معیاں وچ عمومی تے لغوی سطح اُتے کجھ
اختلافات وی ہن پر لفظ زیر دی عمومی ورتوں توں ایہہ گل ثابت ہندی اے کہ ایہہ شروع توں
پٹھاں یاں نیویں دے معیاں وچ ورتیندا آیا اے۔ (۱۹) موسیقی وچ کسے وی گل بارے کیوں
جے حتمی فیصلہ کرنا مدھ قدیم توں ای ڈاڈھی اوکھی گل رہی اے۔ ایس لئی آسیں فیصلہ صادر تاں نہیں
کر رہے ہاں حقائق دے چاننے وچ اینا ضرور آکھ سکے آں کہ زیر نچلے سُر اں نوں تے بم اوپر
والی آواز نوں آکھیا جاندا اے۔ یہدے لئی وارث شاہ دا ایہہ شعر آسیں اک واری فیر حوالے
وجہوں پیش کر رہے آں:

وارث شاہ پریم دی زیل نیاری نیارا اترا عشق دے راگ دا اے

حوالہ جات

- (۱) وارث شاہ، سید: ہیر وارث شاہ، اردو ترجمہ حمید اللہ ہاشمی، مکتبہ دانیال لاہور، 2000ء، ص 88
- (۲) وارث شاہ، سید: ہیر (وارث شاہ): مرتب شیخ عبدالعزیز باریٹ لاء، پنجابی ادبی اکیڈمی، لاہور، 1964ء، ص 61
- (۳) ہیر وارث شاہ اردو ترجمہ حمید اللہ ہاشمی، مکتبہ دانیال، لاہور، 2000ء، ص 88
- (۴) ہیر وارث شاہ اردو ترجمہ حمید اللہ ہاشمی، ص 232
- (۵) علی رضا نقوی، سید، ڈاکٹر: فرہنگ جامع: رازنی فرہنگی سفارت جمہوری اسلامی ایران، اسلام آباد، پاکستان، چاپ دوم، 1382ھ، ص 527
- (۶) اردو لغت (تاریخی اصول پر): اردو لغت بورڈ، کراچی، جلد یازدہم، مئی 1990ء، ص 258
- (۷) میرامن: مثنوی سحرالبیان؛
- (۸) ہیر وارث شاہ، حمید اللہ ہاشمی، ص 232
- (۹) اردو لغت تاریخی اصول پر جلد یازدہم، ص 241
- (۱۰) محمد معین، ڈاکٹر: فرہنگ فارسی: جلد دوم، انتشارات امیر کبیر تہران، چاپ دوم، 1353ھ، ص 1769
- (۱۱) رشید ملک: مسائل موسیقی: ادارہ ثقافت پاکستان، اسلام آباد، ستمبر 1986ء، ص 47
- (۱۲) Anthony Bans: Musical Anstruments through the ages; The Publican London (reprint)
- (۱۳) .....do.....
- (۱۴) اردو دائرہ معارف اسلامیہ: دانش گاہ پنجاب لاہور، 1975ء، ج 15، ص 543
- (۱۵) رشید ملک: مسائل موسیقی، ص 48
- (۱۶) حمید اللہ ہاشمی: ہیر وارث شاہ (اردو ترجمہ)، مکتبہ دانیال، لاہور، 2000ء، ص 59
- (۱۷) ایضاً، ص 88
- (۱۸) ایضاً، ص 232
- (۱۹) Jenkins and P.r.Obsen: Music & Musical Instruments in the World of Islam, 1978

